

***III. Забезпечення єдності судової практики —
основне завдання вищих судових органів держави***

**ПРАВОВА ПРИРОДА ОБОВ'ЯЗКОВОСТІ РІШЕНЬ
ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ
ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ**

Я. РОМАНЮК
*кандидат юридичних наук,
Перший заступник
Голови Верховного Суду України,
Голова Ради суддів України*

І. БЕЙЦУН
*кандидат юридичних наук,
начальник управління вивчення
та аналізу судової практики
Верховного Суду України*

Необхідність вдосконалення правового статусу Верховного Суду України на сьогодні не викликає сумнівів ні у суб'єктів права законодавчої ініціативи, ні серед професійних кіл. Предметом дискусії є лише конкретний обсяг повноважень, необхідних і достатніх для виконання його державної функції як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції. При цьому потрібно наголосити, що посилення ролі Верховного Суду України не є самоцілью — його завдання полягає у забезпеченні ефективності здійснення

правосуддя системою судів загальної юрисдикції в цілому.

Якість здійснення судочинства, а отже, й авторитет усієї судової системи України визначається правильним й однаковим застосуванням судами законодавства. У зв'язку з цим функції Верховного Суду України крім здійснення правосуддя мають забезпечувати ефективність національної правової системи та дію принципу верховенства права.

При цьому орієнтиром може бути позитивний досвід держав розвиненої демократії у цій сфері з урахуванням

особливостей вітчизняної правової системи, а також доктринальних напрацювань. На цій основі необхідно сформулювати пропозиції щодо вдосконалення повноважень Верховного Суду України, які надади б можливість комплексно врегулювати питання його правового статусу як найвищого судового органу держави передусім в аспекті забезпечення ним єдності судової практики.

На сьогодні права стабільність визнається у демократичних суспільствах однією з основоположних цінностей. З огляду на це в європейських країнах існує тенденція до підвищення ролі вищих судових органів держави, оскільки судова влада є одним із засобів забезпечення такої стабільності.

Зокрема, у країнах континентального права посилюється значення судової практики вищих судових органів держави щодо тлумачення норм законів та усунення законодавчих прогалин. Так, у Франції функцією судової влади є гарантування захисту прав та застосування існуючих норм, а не правотворчість як така. У той же час вищі судові інстанції, не здійснюючи безпосередній вплив як на правові норми, так і на ієрархію норм, мають право контролювати інтерпретацію норм судами під час розгляду конкретних справ. Такий непрямий вплив, з одного боку, полягає в оцінці відповідності практики застосування конкретної норми законодавству, а з другого боку — у здійсненні тлумачення норми в процесі її застосування. Оскільки в цій державі обов'язкова сила прецеденту не визнається, формування судової практики відбувається як результат усталеної діяльності вищих судових інстанцій [1, 52]. У Бельгії Касаційний суд теж виконує регулятивну функцію, забезпечуючи однакове тлумачен-

ня правових норм. Одним із повноважень Федерального суду Швейцарії є здійснення контролю за однаковим застосуванням права на всій території конфедерації. До компетенції Верховного суду Польщі належить також роз'яснення правових положень, що допускають неоднозначне тлумачення або застосування яких порушує єдність судової практики.

Необхідно наголосити, що єдність судової практики є однією з фундаментальних засад здійснення судочинства. У провідних демократичних державах її утвердженню та засобам забезпечення надається пріоритетне значення. Як наголошував колишній Голова Європейського суду з прав людини, професор Л. Вільдхабер, вирішення аналогічних справ по-різному може призвести до порушення законних очікувань осіб, які звертаються за судовим захистом. На його думку, саме єдність судової практики найкращим чином відповідає вимогам передбачуваності, верховенству права й ефективному захисту прав людини [2].

Застосування судами різних підходів до тлумачення законодавства призводить до невизначеності закону, його суперечливого і довільного застосування. Натомість єдність судової практики має гарантувати стабільність правопорядку, об'єктивність та прогнозованість правосуддя.

Єдність судової практики є також однією з визначальних складових єдності судової системи в цілому. Правосуддя здійснюється усіма судовими органами держави — від судів першої інстанції до Верховного Суду України, кожен з яких незалежно від місця в судовій системі є абсолютно самостійним у вирішенні справи. При цьому кожен суддя є носієм судової влади і безпосередньо формує судову практику, яка в умовах недосконалості зако-

нодавства у непоодиноких випадках є суперечливою, що негативно впливає на єдність судової системи.

На підтвердження сказаного можна навести приклад врегулювання зазначеного питання в Іспанії, у якій навіть на рівні Конституції закріплено: «Принцип єдності судової влади є основою організації і діяльності судів» (ч. 5 ст. 117¹).

У зв'язку з цим судова система як жодна інша потребує запровадження додаткових засобів забезпечення її узгодженого функціонування і, зокрема, досягнення єдності судової практики. З огляду на це єдність судової практики є однією з ключових засад діяльності судової системи. Так, Р. Кросс, професор Оксфордського університету, стверджує, що основний принцип, який повинен дотримуватися при здійсненні правосуддя, полягає в тому, що подібні справи мають вирішуватися однаково [3, 25]. Це пов'язано передусім з тим, що однакове застосування судами законодавства є невід'ємною складовою принципу правової визначеності.

Принцип правової визначеності має за мету забезпечити учасників правовідносин можливістю точно спрогнозувати результати своїх дій, бути впевненими в незмінності свого правового статусу, набутих прав і обов'язків. Цей принцип передбачає гарантування судового захисту, а також прогнозованість судових рішень, які не будуть змінюватися залежно від юрисдикції, регіону чи інших чинників. Принцип правової визначеності передбачає стабільність правового регулювання та існуючих правовідносин.

Необхідно наголосити на тому, що Європейський суд з прав людини (далі — Європейський суд) у своїх рішеннях неодноразово робив висновок,

що принцип правової визначеності є одним із фундаментальних аспектів верховенства права. Така позиція сформована, наприклад, у справі «Брумареску проти Румунії» (рішення від 28 жовтня 1999 р.). Зокрема, у зазначеному рішенні Європейський суд наголосив, що ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі — Конвенція), яка закріплює право на справедливий судовий розгляд, слід тлумачити крізь призму положень Преамбули Конвенції, відповідно до яких принцип верховенства права належить до спільної спадщини держав-учасниць. Одним із аспектів зазначеного принципу є засада правової визначеності.

В інших рішеннях Європейський суд також вказав: «Для того, щоб судове тлумачення відповідало вимогам Конвенції, необхідно, щоб рішення судів були розумно передбачуваними» (справи: «S. W. проти Сполученого Королівства», Рішення від 22 листопада 1995 р.; «Коккінакіс проти Греції», рішення від 25 травня 1993 р.).

У свою чергу Конституційний Суд України сформулював аналогічні висновки. Зокрема, у Рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання та в наступних рішеннях Конституційний Суд України вказав, що одним із елементів верховенства права є принцип правової визначеності.

Необхідність забезпечення єдності судової практики також нерозривно пов'язана з фундаментальним принципом рівності всіх перед законом і судом, який є одним із основоположних здобутків демократичного суспільства. Натомість формування судами неоднакових підходів до застосування законів може призвести до того, що судові рішення, ухвалені в

аналогічних справах, будуть різними залежно від суб'єктного складу учасників процесу (наприклад, від того, фізична чи юридична особа звертається за судовим захистом у справах цивільної та господарської юрисдикції).

Так, ще на початку ХХ ст. видатний російський юрист Є. Васківський зазначав: «Відсутність єдності судової практики руйнує єдність державного правопорядку, послаблює силу закону і порушує принцип рівності всіх громадян перед законом. Необхідно у зв'язку з цим встановити нагляд за діяльністю всіх судів з метою забезпечення однакового тлумачення і застосування ними законів» [4, 174].

Відповідно до практики Європейського суду принцип рівності всіх перед законом також впливає із принципу верховенства права. Конституційний Суд України у Рішенні від 22 грудня 2010 р. № 23-рп/2010 у справі щодо офіційного тлумачення положень ч. 1 ст. 14¹ Кодексу України про адміністративні правопорушення принцип рівності теж визначив елементом верховенства права.

Крім того, у Рішенні від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками та інших рішеннях Конституційний Суд України вказав, що із конституційних принципів рівності і справедливості впливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі.

З огляду на викладене, основоположний принцип рівності всіх перед законом і судом може бути забезпечений лише за умови однакового тлумачення і застосування судами правових

норм. Протилежне може призвести до необмеженого розсуду та порушення принципу рівності.

При цьому є загальноновизнаним, що саме вищий судовий орган держави має забезпечувати єдність судової практики. Завдання верховного суду кожної країни принципово відрізняються від функцій судів нижчого рівня.

Основне призначення вищого судового органу держави полягає не просто у здійсненні правосуддя, а в забезпеченні однакового тлумачення і застосування законів усіма судами. Його завдання полягає не лише у виправленні судових помилок, допущених у конкретних справах, а передусім у забезпеченні єдності судової практики.

Більше того, у деяких демократичних розвинених країнах Європи, наприклад, у Франції та Італії, завданням вищих судових органів є не лише однакове застосування судами законодавства, а й забезпечення єдності національного права.

У разі відсутності єдиного судового органу, який формує однакові для усієї системи правові позиції, розбіжності в судовій практиці є неминучими. Безперечно, в Україні функцію забезпечення єдності судової практики має здійснювати Верховний Суд України, у якому зосереджується розгляд справ усіх юрисдикцій.

При цьому необхідно зазначити, що змінами, внесеними до процесуальних кодексів Законом України від 7 липня 2010 р. № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів» передбачено прогресивні норми, які встановлюють принципово новий підхід щодо обов'язковості судових рішень Верховного Суду України. На сьогодні рішення Верховного Суду України, прийняте за результатами розгляду заяви про перегляд судового рішення з мотивів

неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить зазначені норми права, та для всіх судів України. Суди зобов'язані привести свою судову практику у відповідність із рішенням Верховного Суду України (ч. 1 ст. 400²⁵ Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р. (далі – КПК України 1960 р.); ч. 1 ст. 458 Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. (далі – КПК України 2012 р.); ч. 1 ст. 111²⁸ Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України); ч. 1 ст. 360⁷ Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України); ч. 1 ст. 244² Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України)). Безперечно, це є істотним прогресивним кроком у сфері забезпечення Верховним Судом України однакового застосування судами законодавства.

Запровадження зазначених новел дало поштовх новому витку традиційної дискусії про те, чи можуть бути такі судові рішення джерелом права, а також зумовило виникнення низки проблемних питань прикладного характеру. З огляду на це вважаємо за доцільне детально проаналізувати правову природу судових рішень Верховного Суду України у зв'язку зі зміною їх юридичної сили.

Передусім необхідно зауважити, що, на нашу думку, такий інститут не можна кваліфікувати як прецедент у його класичному значенні. Судовий прецедент в англосаксонській правовій системі – це акт правотворчості, а правовий принцип вирішення справи є нормою права.

У науці, як правило, виокремлюють такі ознаки норм права:

- прийняття уповноваженими органами державної влади;
- поширення їх дії на необмежене коло суб'єктів;
- наявність загальнообов'язкового характеру;
- неодноразове застосування;
- можливість застосування примусових заходів у разі їх невиконання [5, 153].

У цьому контексті правові висновки Верховного Суду України про правильне застосування норм матеріального права щодо спірних правовідносин, викладені у його рішеннях, є обов'язковими для судів при виборі правової норми, що підлягає застосуванню (ч. 5 ст. 324 КПК України 1960 р. (ч. 6 ст. 368 КПК України 2012 р.), ч. 3 ст. 82 ГПК України, ч. 2 ст. 214 ЦПК України, ч. 2 ст. 161 КАС України). Вони є абстрактними, розраховані на неодноразове застосування (мають неперсоніфікований характер), проте у них відсутня ознака нормативності як створення нової норми права. Згідно з процесуальним законодавством України пріоритетними є норми закону. При цьому вбачається, що висновки, викладені у судових рішеннях Верховного Суду України, належить кваліфікувати як застосування норм закону, що має обов'язковий характер, а не створення нових норм права як обов'язкових правил поведінки.

Зазначений висновок впливає із системного тлумачення відповідних процесуальних норм, зокрема:

- суди зобов'язані враховувати правові висновки Верховного Суду України при виборі правової норми, що підлягає застосуванню (встановлюється пріоритет норми права, а отже, висновок Верховного Суду Ук-

раїни не кваліфікується законодавцем як норма права) — ч. 5 ст. 324 КПК України 1960 р. (ч. 6 ст. 368 КПК України 2012 р.), ч. 3 ст. 82 ГПК України, ч. 2 ст. 214 ЦПК України, ч. 2 ст. 161 КАС України;

- постанова Верховного Суду України має містити висновок про правильне застосування норми матеріального права щодо спірних правовідносин (а не містити нову норму права) — ч. 2 ст. 400²² КПК України 1960 р. (ч. 2 ст. 455 КПК України 2012 р.), ч. 2 ст. 111²⁵ ГПК України, ч. 2 ст. 360⁴ ЦПК України, ч. 2 ст. 243 КАС України;

- рішення Верховного Суду України є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень та для всіх судів під час застосування відповідних норм права (отже, не застосовуються самостійно) — ч. 1 ст. 400²⁵ КПК України 1960 р. (ч. 1 ст. 458 КПК України 2012 р.), ч. 1 ст. 111²⁸ ГПК України, ч. 1 ст. 360⁷ ЦПК України, ч. 1 ст. 244² КАС України;

- правовий висновок Верховного Суду України не може бути єдиним обґрунтуванням судового рішення;

- невідповідність судового рішення правовому висновку Верховного Суду України не є підставою для його оскарження та скасування.

Таким чином, правозастосовна діяльність Верховного Суду України щодо формування правових висновків про правильне застосування норм матеріального права є відмінною від нормотворчості. Зазначений вид тлумачення здійснюється лише з метою правильного й однакового застосування норм законів, а не з метою їх коригування. При цьому не змінюються сформульовані законодавцем елементи правового регулювання. У разі якщо ці елементи чітко не виражені у нормах закону, вони визначаються

шляхом використання певних методів тлумачення, застосування аналогії закону та аналогії права.

Проте юридична сила судових рішень Верховного Суду України, безумовно, змінилася. У той час як раніше вони мали персоніфікований характер, то на сьогодні їх дія поширюється також на інші правовідносини, які не були предметом судового розгляду, що зумовлює більш широкий вплив на суспільні відносини.

Зазначений підхід узгоджується з належністю України до держав системи континентального права, в яких відсутня судова правотворчість, що, навпаки, є характерним для англосаксонської правової системи, яка є якісно відмінною.

Проте законодавче поширення обов'язковості судових рішень Верховного Суду України не лише на сферу здійснення правосуддя (як у системах прецедентного права), а й на діяльність усіх суб'єктів владних повноважень, вважаємо, може свідчити про наявність певних елементів нормативного характеру зазначених правових висновків. Крім того, оскільки останні є обов'язковими для суб'єктів владних повноважень, то вони мають бути обов'язковими і для інших суб'єктів права, які вступають з ними у правовідносини, у протилежному випадку порушуватиметься принцип рівності всіх перед законом. На сьогодні залишається відкритим питання про те, як інші особи мають співвідносити свою поведінку із правовими висновками Верховного Суду України: враховувати безпосередньо чи опосередковано — лише передбачаючи потенційну можливість судового розгляду справи. Підсумовуючи, зауважимо, що проблема забезпечення єдності судової практики в Україні є дійсно актуальною, проте вирішення її за допо-

могою запровадження прецеденту в класичному значенні не вбачається за доцільне. Система прецедентного права має свою логіку побудови, свої суворі правила і процедури, що відрізняє її від континентальних правових систем, які формувалися та функціонують по-іншому.

Запровадження в Україні прецедентного права на уже сформовану романо-германську правову систему, за наявності деталізованого законодавства, зумовило б виникнення цілої низки проблем правозастосовного та доктринального характеру, зокрема співвідношення юридичної сили різних джерел права. В Україні, як і в інших країнах континентального права, правове регулювання здійснюється законодавством, яке не може бути змінено судовими рішеннями.

Крім того, створення норм права прецедентними рішеннями не забезпечує досягнення вищого ступеня правової визначеності. Зокрема, у державах англосаксонської правової системи у зв'язку з цим виникає низка труднощів, пов'язаних, наприклад, зі складністю встановлення норми, яку містить прецедентне рішення; визначенням належного прецеденту, що підлягає застосуванню; можливістю його подолання у разі помилковості або застарілості та невідповідності новим потребам суспільства; зворотної дії в часі тощо. Якість судового рішення при цьому залежить від того, наскільки повно суди враховують прецеденти щодо аналогічних фактичних обставин справи.

З огляду на викладене, необхідно розкрити питання щодо правової природи обов'язковості судових рішень Верховного Суду України. Вважаємо, що правові висновки Верховного Суду України не можна кваліфікувати і як офіційне тлумачення законів Украї-

ни — це належить до повноважень Конституційного Суду України відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 150 Конституції України, п. 4 ч. 1 ст. 13 Закону України від 16 жовтня 1996 р. № 422/96-ВР «Про Конституційний Суд України» (далі — Закон № 422/96-ВР).

На наш погляд, у зазначених рішеннях Конституційного Суду України та правових висновках Верховного Суду України спільним є те, що вони являють собою тлумачення норм закону, а також мають певний ступінь обов'язковості. Підстави для їх здійснення є аналогічними — неоднакове застосування судами норм матеріального права (для подання заяви про перегляд судового рішення до Верховного Суду України) та наявність неоднозначного застосування положень Конституції України або законів України судами, іншими органами державної влади (для здійснення офіційного тлумачення Конституційним Судом України). Проте для конституційного звернення необхідна також наявність тієї обставини, що неоднозначність у правозастосуванні може призвести або призвела до порушення саме конституційних прав і свобод осіб (ст. 94 Закону № 422/96-ВР).

Крім того, Верховний Суд України здійснює тлумачення норм законів у процесі їх застосування — під час розгляду конкретної справи, при цьому резолютивна частина судового рішення має містити висновок по суті заявлених вимог. Видатний дореволюційний правник Г. Шершеневич слушно зазначав, що судові рішення може мати подвійне значення: воно вирішує той конкретний випадок, який зумовив судову діяльність, і воно може стати правилом вирішення подібних випадків у майбутньому [6, 83].

Натомість офіційне тлумачення Конституційного Суду України є само-

ціллю — як предмет окремого рішення. У резолютивній частині рішення Конституційного Суду України відповідно до ст. 95 Закону № 422/96-ВР офіційно тлумачаться положення Конституції України та законів України. Таке тлумачення прирівнюється до буквального значення, яке вкладається у зміст нормою закону.

Рішення Конституційного Суду України діє безпосередньо та не потребує підтвердження іншими органами, у той час як правові висновки Верховного Суду України щодо правильного застосування норм матеріального права діють через їх застосування судами України та суб'єктами владних повноважень, які повинні узгоджувати тлумачення і застосування законів із позицією Верховного Суду України. Натомість рішення Конституційного Суду України є обов'язковими для всіх суб'єктів права.

Тому рішення Конституційного Суду України є обов'язковими до виконання (ч. 3 ст. 150 Конституції України, ст. 69 Закону № 422/96-ВР) як такі, що містять офіційне тлумачення Конституції та законів України, у той час як неврахування правових висновків Верховного Суду України не може кваліфікуватись як невиконання судового рішення, як результату розгляду конкретної справи.

З урахуванням викладеного, вважаємо, що правова природа висновків Верховного Суду України є найбільш близькою до юридичної сили правових позицій Європейського суду для держав-учасниць, проте не в якості джерела права (як останні кваліфікуються згідно зі ст. 17 Закону України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»), а в якості тлумачення положень Конвенції, що має обов'язковий

характер, як визнається у зарубіжних державах.

Необхідно зазначити, що сама Конвенція дає підстави для такого висновку, зокрема, ст. 32 передбачає, що юрисдикція Європейського суду поширюється саме на питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї. Як стверджує М. де Сальвіа, скаржник має право посилатися у судах на Конвенцію в тому змісті, в якому вона тлумачиться Страсбурзьким судом [7, 21]. Обов'язкова сила таких рішень пов'язана з тим, що тлумачення міжнародного договору органом, юрисдикція якого визнана державами-учасницями, є невід'ємним елементом змісту договірних норм, які не можуть застосовуватися усупереч такому тлумаченню. У зв'язку з цим рішення Європейського суду мають подвійний характер — як акти вирішення справ відповідно до Конвенції, та як акти тлумачення положень Конвенції.

Вважаємо, що аналогічну юридичну силу мають рішення Верховного Суду України: з одного боку — як результат вирішення конкретної справи, а з другого боку — правові висновки, які у них викладені, мають інше призначення: вони уточнюють норми закону, конкретизують їх зміст, є зразком того, як суди та інші органи державної влади мають застосовувати конкретну норму права.

У зв'язку з необхідністю вдосконалення механізму забезпечення єдності судової практики потребують коригування також окремі процесуальні норми, що регламентують здійснення судочинства Верховним Судом України.

Зокрема, сфера застосування норм процесуального права на сьогодні не належить до повноважень Верховного Суду України щодо забезпечення однакового застосування законодавства

судами касаційної інстанції. Натомість найбільше питань справедливо-го судочинства, відповідно до ст. 6 Конвенції, стосується саме процесуальних норм. Крім того, єдність судової практики та відповідно принцип правової визначеності, мають забезпечуватися як у сфері матеріального права, так і рівною мірою у сфері застосування процесуальних норм.

При цьому особливо актуальним є питання розмежування юрисдикцій між спеціалізованими судами. Необхідно наголосити, що зазначена проблема є суттєвою – чинні процесуальні кодекси містять норми, які допускають двозначне тлумачення. Натомість чіткий розподіл повноважень між спеціалізованими судами є невід'ємним елементом права на доступ до суду, яке може порушуватися у разі визначення непідсудності справи жодному вищому спеціалізованому суду, що на сьогодні не може бути усунене шляхом звернення до Верховного Суду України.

Зазначену проблему можна проілюструвати прикладом із судової практики. Верховний Суд України розглянув справу за позовом К. до приватного підприємства «Альстар» про стягнення заборгованості за заявою про перегляд ухвали судді Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 22 липня 2011 р. Ухвалою Малиновського районного суду м. Одеси від 6 квітня 2011 р., залишеною без змін ухвалою Апеляційного суду Одеської області від 20 червня 2011 р., провадження у справі закрито у зв'язку з тим, що справа не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства (п. 1 ч. 1 ст. 205 ЦПК України). Зазначеною ухвалою судді Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних

справ відмовлено у відкритті касаційного провадження за скаргою К. Водночас в ухвалі Вищого господарського суду України від 8 вересня 2011 р. зроблено протилежний висновок про те, що К. не є суб'єктом підприємницької діяльності, а відповідний спір повинен розглядатися за правилами цивільного судочинства.

Постановою Верховного Суду України від 30 травня 2012 р. № 6-45цс12 [8] зазначену ухвалу судді Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ скасовано, справу направлено на новий судовий розгляд до суду касаційної інстанції. В обґрунтування постанови Верховний Суд України навів вимоги ст. 55 Конституції України та статей 15, 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) про те, що кожна особа має право на захист судом свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання, а також ст. 6 Конвенції стосовно права кожного на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом.

З огляду на вагоме значення цієї проблеми для правосуддя у зарубіжних країнах встановлюються спеціальні механізми для врегулювання розбіжностей між судами різних юрисдикцій. Зокрема, у Франції існує спеціальний орган для вирішення спорів щодо розмежування юрисдикції адміністративних та загальних судів – Трибунал із конфліктів. У Німеччині на рівні Конституції (ст. 95) з метою дотримання єдності судової практики передбачено створення Єдиного сенату вищих судів, який діє відповідно до Закону «Про забезпечення єдності судової практики вищих судів Федерації».

На наше переконання, в Україні функцію вирішення спорів, пов'язаних із визначенням компетенції спеціалізованих судів, має виконувати Верховний Суд України, у якому зосереджується розгляд справ усіх юрисдикцій.

Із проблемою розмежування галузей матеріального і процесуального права при зверненні до Верховного Суду України пов'язане ще одне питання — питання перегляду ним судових рішень із підстави встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом. Відповідно до чинних процесуальних кодексів у разі якщо за результатами розгляду питання про допуск справи до провадження з цієї підстави буде встановлено, що зазначене порушення є наслідком недотримання норм процесуального права, розгляд такої справи здійснює вищий спеціалізований суд (ч. 4 ст. 400¹⁸ КПК України 1960 р. (ч. 4 ст. 451 КПК України 2012 р.), ч. 4 ст. 111²¹ ГПК України, ч. 4 ст. 360 ЦПК України, ч. 4 ст. 240 КАС України). Відповідно, якщо зазначене порушення є наслідком недотримання норм матеріального права, справа розглядається Верховним Судом України. У зв'язку з цим невирішеним залишається питання про те, який судовий орган є повноважним переглядати судові рішення з цієї підстави, якщо міжнародною судовою установою встановлено порушення норм і матеріального, і процесуального права.

При цьому також варто зазначити, що розмежування галузей права на матеріальне і процесуальне не є абсолютним. Зокрема, якщо у державах системи континентального права позовна давність визнається інститутом матеріального права, то у країнах англосаксонської правової системи є інститутом процесуального права.

З урахуванням цього вважаємо за доцільне уніфікувати процедуру перегляду судових рішень із підстави встановлення міжнародною судовою установою порушення Україною міжнародних зобов'язань.

З огляду на обов'язковість рішень Верховного Суду України при скасуванні судового рішення суду касаційної інстанції Верховний Суд України повинен мати право ухвалювати нові судові рішення по суті спору у разі відсутності потреби в з'ясуванні фактичних обставин справи, оцінці чи переоцінці доказів у справі. Змінами, внесеними до процесуальних кодексів Законом України від 20 жовтня 2011 р. № 3932-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розгляду справ Верховним Судом України», передбачено його право ухвалити нове судове рішення. Натомість у зв'язку з відсутністю повноваження скасовувати судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій Верховний Суд України фактично позбавлений можливості ухвалити нове судове рішення, оскільки при цьому залишаться в силі також помилкові судові рішення. Крім того, згідно з ч. 2 ст. 400²² КПК України 1960 р. (ч. 2 ст. 455 КПК України 2012 р.), ч. 2 ст. 111²⁵ ГПК України, ч. 2 ст. 360⁴ ЦПК України, ч. 2 ст. 243 КАС України у Верховного Суду України відсутнє право направляти справу на новий судовий розгляд у справі, яка переглядається, з підстав неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права. У зв'язку із зазначеною колізією норм на сьогодні Верховний Суд України при скасуванні судового рішення суду касаційної інстанції все ж таки направляє

справу на новий судовий розгляд останнього.

Проте вважаємо, що правові висновки Верховного Суду України, які мають обов'язковий характер, повинні міститися в остаточних судових рішеннях у справі. Крім того, завданням Верховного Суду України, як і кожного судового органу, є захист прав, свобод та інтересів осіб шляхом розгляду і вирішення справ, що передбачає прийняття рішень по суті спору. Необхідно також враховувати, що формальне направлення справ на новий судовий розгляд перетворює Верховний Суд України на «проміжну ланку» судової системи та призводить до збільшення строків розгляду справ.

У зв'язку з цим потрібно законодавчо встановити право Верховного Суду України ухвалювати нове судові рішення, одночасно передбачивши право скасовувати судові рішення судів першої або апеляційної інстанцій; залишати в силі помилково скасовані судові рішення зазначених судів, а також направляти справу на новий судовий розгляд у разі необхідності з'ясування фактичних обставин справи, оцінки чи переоцінки доказів.

Потребує вирішення також питання встановлення права на звернення до Верховного Суду України осіб, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права і обов'язки. На сьогодні таке право мають лише особи, які брали участь у справі (ч. 1 ст. 111¹⁵ ГПК України, ч. 1 ст. 354 ЦПК України, ч. 1 ст. 236 КАС України). Проте зазначені особи, які не брали участі у справі, мають право подання апеляційної та касаційної скарги, а отже, відповідні судові інстанції можуть ухвалити судові рішення, яке, на їхню думку, буде свідчити про неоднакове застосування судом касаційної інстанції одних і тих

же норм права. Тому у зв'язку із необхідністю уніфікації процесуальних прав такі особи також повинні мати право подати відповідну заяву про перегляд судового рішення Верховним Судом України.

Варто звернути увагу й на те, що на сьогодні обов'язковість правових висновків Верховного Суду України не забезпечена відповідними нормами у разі їх недотримання. З огляду на це необхідним є запровадження додаткових механізмів, спрямованих на посилення такої обов'язковості. Зокрема, підставу для перегляду судових рішень Верховним Судом України доцільно визначити як порушення єдності судової практики, як це відбувається, наприклад, у Російській Федерації. У такому формулюванні зазначена підстава включала б також і невідповідність судових рішень правовим висновкам Верховного Суду України, як це встановлено, зокрема в Німеччині та Іспанії.

Зазначена норма була б серйозною гарантією того, що суди нижчого рівня не будуть ігнорувати усталені підходи Верховного Суду України щодо тлумачення та застосування закону, які є обов'язковими. Крім того, це усунуло б ситуацію, за якої на сьогодні до Верховного Суду України не може бути оскаржене судові рішення у разі, якщо існують розбіжності у застосуванні законодавства, але до спірних правовідносин застосовано різні норми, а не одну й ту ж норму матеріального права.

Саме така підстава, порушення єдності судової практики замість неоднакового застосування норми матеріального права, дозволила б Верховному Суду України робити обов'язкові висновки у разі наявності прогалин у позитивному праві. Адже відповідно до ЦПК України і КАС Ук-

раїни забороняється відмова у розгляді справи з мотивів, зокрема відсутності та неповноти законодавства (ч. 8 ст. 8 ЦПК України, ч. 4 ст. 8 КАС України). І передусім у таких випадках, коли суди мають усувати недостатність правового регулювання, саме Верховний Суд України має формувати правильну й однакову судову практику.

Вважаємо за доцільне також доповнити розділи процесуальних кодексів, які регламентують перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами, положеннями про можливість їх перегляду у зв'язку з іншими обставинами. До таких обставин слід віднести прийняття судового рішення Верховним Судом України, яке містить висновок про інше застосування норми права, що зумовило ухвалення незаконного судового рішення. При цьому необхідно, безумовно, визначити відповідні часові обмеження, наприклад, строком у 1 рік. Запровадження такої норми було б справедливим особливо у кримінальних справах у разі, якщо застосування норм права змінилося у напрямі покращення становища засудженого. Це також посилює б існуючу на сьогодні норму про обов'язок судів привести свою судову практику у відповідність із рішенням Верховного Суду України.

Крім того, на наше переконання, суддям Верховного Суду України необхідно сприяти формуванню правильної та однакової судової практики шляхом активізації роботи щодо підвищення кваліфікації через викладання лекцій, написання відповідних публікацій тощо.

При цьому слід зосередити увагу на тому, що судові рішення Верховного Суду України, внаслідок обов'язковості їх висновків, мають бути взірцем для судів нижчого рівня. Вони мають

бути, без перебільшення, бездоганними, оскільки в протилежному випадку це призведе до збільшення кількості судових помилок. Крім того, авторитет судових рішень Верховного Суду України — це авторитет усієї судової системи, зрештою, це питання довіри суспільства до суду.

Вважаємо, що необхідно розглянути також доцільність запровадження в Україні інституту так званого преюдиційного запиту. Це дало б можливість судам нижчого рівня зупинити провадження у справі та звернутися за відповідним висновком до Верховного Суду України у разі, якщо під час розгляду справи виявлено невизначеність у застосуванні чи тлумаченні норми права. Слід зауважити, що на сьогодні нестабільність законодавства, яке містить у непоодиноких випадках нечіткі та суперечливі норми, зумовлює надходження до судів тисяч аналогічних позовів. У зв'язку з цим було б ефективним вирішити питання щодо застосування відповідних норм ще на рівні судів першої інстанції, не чекаючи, коли справа надійде до Верховного Суду України. Тим більше, необхідно враховувати можливість масового порушення прав осіб, якщо ним буде сформульовано іншу правову позицію.

Так, у Франції суд, що розглядає справу по суті, може звернутися з клопотанням про тлумачення закону до Касаційного суду в разі, якщо відповідне правове питання є новим, достатньо складним та виникає у багатьох справах [9, 30].

Проте лише у процесуальний спосіб — шляхом ухвалення Верховним Судом України рішень, які містять правові висновки, що мають обов'язковий характер, — вирішити проблему забезпечення однакового і правильного застосування судами за-

конодавства не видається за можливе. Адже кількість судових рішень, ухвалених Верховним Судом України, на сьогодні складає лише 0,01 % від кількості судових рішень, ухвалених судами першої інстанції. У зв'язку з цим у Верховного Суду України крім обов'язковості його судових рішень мають існувати також інші повноваження, необхідні для формування єдиної судової практики.

Зокрема, необхідно відновити повноваження Верховного Суду України щодо роз'яснень законодавства у постановах Пленуму. Відмовлятися від цього повноваження — у тому числі й на користь судового прецеденту, як іноді пропонується, недоцільно. Зазначені роз'яснення можуть бути значно ефективнішими від судового прецеденту, оскільки є більш універсальними.

Зокрема, у Висновку № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів для Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень (п. 71) визначено, що вищі судові органи можуть сприяти поліпшенню якості судових рішень, розробляючи рекомендації для судів нижчого рівня, привертаючи їхню увагу до принципів, що застосовуються згідно з існуючою практикою.

Зазначені роз'яснення як результат узагальнення судової практики є максимально наближеними до практики судів першої та апеляційної інстанції, враховують різні підходи до застосування законодавства. Таким чином, постанови Пленуму розробляються з урахуванням усталеної судової практики (саме ця категорія є характерною для держав континентального права). Вони відображають єдність підходів щодо тлумачення та застосування законодавства, охоплюють більшість спірних питань судової

практики у справах відповідної категорії.

Роз'яснення законодавства у постановах Пленуму по суті є офіційною позицією Верховного Суду України щодо вирішення проблемних питань судочинства, що значно полегшує здійснення правосуддя судами нижчого рівня, створює підґрунтя для подальшого формування стабільної судової практики.

Постанови Пленуму в умовах фрагментарності законодавства і наявності у ньому безлічі колізій є часто єдиним орієнтиром не лише для судів, а й для усіх учасників правовідносин, які мають діяти за визначеними, передбаченими нормами, у тому числі й тими, які потребують роз'яснення.

Постанови Пленуму, як правило, отримують широкий резонанс, детально аналізуються, з їх урахуванням визначається поведінка учасників правовідносин. Окрім того, роз'яснення, викладені у постановах Пленуму, більше відповідають встановленій Конституцією України (ст. 57) гарантії осіб знати про свої права та обов'язки порівняно з необхідністю знайомитися з усією судовою практикою у відповідній сфері.

Роз'яснення законодавства у постановах Пленуму є також більш гнучкими з точки зору оперативності реагування як на законодавчі зміни, так і на потреби суспільного розвитку шляхом внесення відповідних змін. У той же час обов'язкове тлумачення правових норм, яке міститься у судових рішеннях, може бути відкориговане лише іншим судовим рішенням у разі, якщо аналогічний спір взагалі надійде на розгляд Верховного Суду України.

Крім того, роз'яснення можуть бути надані в постанові Пленуму завчасно, коли неясність закону є очевидною, що дозволить попередити судові

помилки, у той час як прецедент — це переважно виправлення такої помилки.

Критерієм істини є практика. Вже близько двох років діють норми щодо обов'язковості висновків, викладених у судових рішеннях Верховного Суду України. Проте цей механізм виявився недостатнім — результати його застосування неможливо порівняти з позитивними наслідками, досягнутими шляхом прийняття постанов Пленуму Верховного Суду України та надання судам методичної допомоги.

Необхідно також врахувати, що, як уже зазначалося, Верховний Суд України шляхом формування правових висновків у судових рішеннях може забезпечити однакове застосування законодавства лише в одиничних категоріях справ. Натомість слід визнати наявність справ у незаконному рішенні в яких зацікавлені всі учасники процесу, наприклад, різні схеми набуття права власності. Зазвичай такі судові рішення взагалі не оскаржуються.

У цих випадках єдино можливий спосіб реагування — надання методичної допомоги та роз'яснень у постановах Пленуму. Верховний Суд України ефективно використовував зазначені повноваження, коригуючи хибну судову практику. За результатами вивчення стану організації здійснення судочинства вживалися системні заходи, ініціювалося питання щодо притягнення окремих суддів до відповідальності. Такі заходи виявилися ефективними.

Можна навести багато прикладів, коли Верховний Суд України забезпечував правильне й однакове застосування судами законодавства у таких проблемних категоріях спорів, як земельні спори, корпоративні спори, спори про визнання правочинів не-

дійсними, про спадкування, про банкрутство, справи про контрабанду, про злочини проти власності тощо.

Яскравим прикладом наведених висновків є вивчена нами судова практика розгляду Вищим господарським судом України справ про визнання правочинів недійсними за перше півріччя 2012 р. Проведений аналіз засвідчив, що в близько 20 % судових рішень в обґрунтування своїх висновків зазначений суд використовує роз'яснення законодавства, викладені у постанові Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», незважаючи на те, що вона присвячена питанням цивільного судочинства. Це переконливо свідчить про актуальність та затребуваність таких роз'яснень. Крім того, вивчення відповідних судових рішень дає підстави для висновку, що у тих питаннях, які були предметом роз'яснень зазначеної постанови Пленуму, склалася однакова та стабільна судова практика, а в деяких інших, що залишилися поза її предметом регулювання, допускається неоднакове застосування законодавства, наприклад, у спорах про визнання недійсними правочинів, учинених органами юридичної особи з перевищенням повноважень.

У цьому контексті варто навести ще один приклад — судова практика розгляду кримінальних справ, за якими підсудні тримаються під вартою. Відповідно до звернення Президента України робочою групою Ради суддів України, до складу якої входили також судді Верховного Суду України (та на основі методологічних розробок цього суду), наприкінці 2011 р. здійснено вивчення стану організації діяльності місцевих та апеляційних загальних

судів Харківської, Сумської, Донецької та Луганської областей щодо розгляду справ цієї категорії. Зазначені заходи забезпечили суттєвий позитивний ефект — суди почали більш виважено ставитися до обрання такої міри запобіжного заходу, а також строків розгляду справ, за якими підсудні тримаються під вартою. Зокрема, кількість осіб, які тримаються під вартою і рахуються за судами понад 6 місяців, у першому півріччі 2012 р. зменшилася

на 24,3 % щодо рівня першого півріччя 2011 р., а кількість нерозглянутих справ щодо таких осіб зменшилася відповідно на 26 %.

Викладене дає підстави для висновку про те, що зазначені повноваження Верховного Суду України мають бути відновлені. Більше того, ця робота має бути активізована з урахуванням суттєвого звуження його процесуальних повноважень.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Серверэн Э.* Роль судей и судебной практики в процессе нормотворчества // Судебная практика как источник права. — 2000. — С. 46–61.
2. *Вильдхабер Л.* Прецедент в Европейском суде по правам человека // Государство и право. — 2001. — № 12. — С. 5–17.
3. *Кросс Р.* Прецедент в английском праве. — М., 1985.
4. *Васьковский Е. В.* Курс гражданского процесса. — М., 1913. — Т. 1.
5. *Зайганова С. К.* Судебный прецедент: проблемы правоприменения. — М., 2002.
6. *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права. — М., 1995. — Т. 2.
7. *Де Сальвиа М.* Прецеденты Европейского суда по правам человека. Судебная практика с 1960 по 2002 г. — СПб., 2004.
8. *Постанова Верховного Суду України від 30 травня 2012 р. № 6-45цс12* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/81b1cba59140111fc2256bf7004f9cd3/979de2eada1ebd54c2257a1a004627a0?OpenDocument>.
9. *Молиньє Ф.* Проблемы проверки судебных актов Кассационным судом Франции // Проблемы пересмотра судебных актов в гражданском и арбитражном процессах : сб. науч. статей. — М., 2008.

Романюк Я. М., Бейцун І. В. Правова природа обов'язковості рішень Верховного Суду України та вдосконалення механізму забезпечення єдності судової практики

Анотація. У статті обґрунтовується необхідність удосконалення повноважень Верховного Суду України щодо забезпечення єдності судової практики. Особлива увага у цьому контексті надається аналізу юридичної сили судових рішень Верховного Суду України у зв'язку із запровадженням їх обов'язковості.

Ключові слова: єдність судової практики, принцип правової визначеності, прецедент, роз'яснення законодавства.

Романюк Я. М., Бейцун І. В. Правовая природа обязательности решений Верховного Суда Украины и усовершенствование механизма обеспечения единства судебной практики

Аннотация. В статье обосновывается необходимость усовершенствования полномочий Верховного Суда Украины относительно обеспечения единства судебной практики. Особенное внимание в этом контексте придается анализу юридической силы судебных решений Верховного Суда Украины в связи с введением их обязательности.

Ключевые слова: единство судебной практики, принцип правовой определенности, прецедент, разъяснения законодательства.

Romaniuk Ya., Beitsun I. The Legal Nature of the Binding Force of Judgments of the Supreme Court of Ukraine and Improvement of the Mechanism to Ensure Uniformity of Court Practice

Annotation. The article substantiates the need for improving authority of the Supreme Court of Ukraine as to safeguarding uniformity of judicial practice. Particular attention in this context is paid to appraisal of legal force of the decisions adopted by the Supreme Court of Ukraine in connection with given to them binding effect.

Key words: uniformity of judicial practice, principle of legal security, precedent, legislative explanation.